

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.106>

ZAMONAVIY NEMIS TILIDA *BARRIEREFREIHEIT* KONSEPTINING KO‘P SATHLI VERBALIZATSIYASI: YADRO–PERIFERIYA MUNOSABATLARINING LINGVOKOGNITIV MODEL I

Nabiyeva Gulbahor Akbaraliyevna

ADCHTI, Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası(PhD)

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada zamonaviy nemis tilida *Barrierefreiheit* (to‘siqsizlik) konseptining ko‘p sathli verbalizatsiyasi lingvokognitiv yondashuv asosida tadqiq etiladi. Konseptning leksik, frazeologik, paremiologik, morfologik va sintaktik vositalar orqali voqelanish xususiyatlari tahlil qilinib, verbalizatorlarning konseptual maydondagi funksional munosabatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijasida to‘siqsizlik konseptining yadro, yaqin periferiya va uzoq periferiyadan tashkil topuvchi arxitektonik modeli asoslanadi. Verbalizatorlarning mazkur zonalarida joylashuvi semantik bevositalik, konseptual faollik va diskursiv funksionallik mezonlari bilan belgilanadi. Natijalar *Barrierefreiheit* konsepti zamonaviy nemis tilida o‘zaro paradigmatic va sintagmatik munosabatlarga kirishuvchi dinamik lingvokognitiv tizim sifatida shakllanishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Barrierefreiheit*, to‘siqsizlik, konsept, verbalizator, lingvokognitiv model, nominativ maydon, yadro, periferiya, olamning lisoniy tasviri, konseptual maydon...

KIRISH

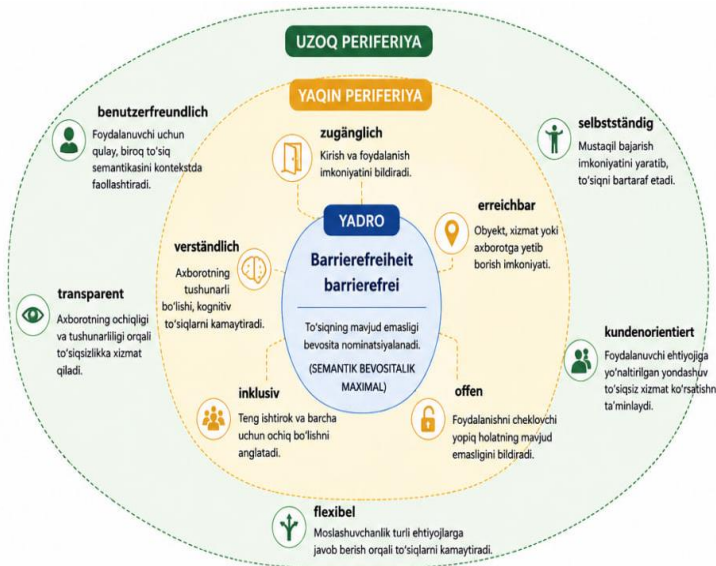
Zamonaviy tilshunoslikda konseptni muayyan tushunchaning lug‘aviy nomi bilan tenglashtirish uning lisoniy tabiatini to‘liq ochib bera olmaydi. Chunki konsept nutqda faqat uni bevosita nomlovchi leksema orqali emas, balki turli til sathlariga mansub birliklarning o‘zaro semantik va funksional munosabati orqali voqelanadi. Shu jihatdan nemis tilidagi *Barrierefreiheit* konsepti alohida e‘tiborga loyiq: uning mazmuniy strukturasi *Barrierefreiheit* nominatsiyasining o‘zi bilan chegaralanmay, *Zugang*, *Zugänglichkeit*, *Erreichbarkeit*, *Inklusion*, *Teilhabe*, *Chancengleichheit*, *Selbstbestimmung*, *Informationsfreiheit*, *Verständlichkeit* singari birliklar orqali kengayib boradi. Natijada, “to‘siqning yo‘qligi” dastlabki semasi axborotga erkin kirish, teng ishtirok etish, mustaqil harakatlanish, tushunish va kommunikativ imkoniyatga egalik kabi konseptual belgilar bilan boyiydi.

Mazkur holat *Barrierefreiheit*ni faqat ijtimoiy-huquqiy termin sifatida emas, balki olamni kategoriyalashtirishning lisoniy-kognitiv modeli sifatida o‘rganishni talab etadi. Olamning lisoniy tasviri nazariyasida til obyektiv voqelikning oddiy nomlar tizimi emas,

balki insonning borliqni muayyan kategoriyalar asosida idrok etish va tartibga solish vositasi sifatida qaraladi [1]. Leksik maydon nazariyasida esa alohida birlikning mazmuni uning boshqa nominativ birliklar bilan egallagan semantik munosabatlari asosida belgilanadi [2]. Kognitiv semantika mazkur qarashni yanada rivojlantirib, kategoriyalarning qat’iy chegaralangan emasligi, ularning prototipik markaz va turli darajadagi periferik a’zolar asosida tashkil topishini ko‘rsatadi [3]. Demak, *Barrierefreiheit*ni anglash uchun “*bu so‘z nimani bildiradi?*” degan savolning o‘zi yetarli emas; “uning mazmunini qaysi birliklar, qanday darajada va qanday kommunikativ sharoitda faollashtiradi?” degan masala markazga chiqadi.

Nemis tilshunosligida to‘siqsiz kommunikatsiya masalasi, ayniqsa, *Leichte Sprache*, *Einfache Sprache* va *barrierefreie Kommunikation* yo‘nalishlarida keng rivojlandi. U. Bredel va Ch. Maaß kommunikativ qulaylikni faqat grammatik konstruksiyalarni soddalashtirish bilan chegaralamasdan, leksik tanlov, sintaktik tuzilish, matn kompozitsiyasi va adresat imkoniyatlarining o‘zaro muvofiqligi bilan bog‘laydilar [4]. Ch. Maaßning keyingi tadqiqotlarida esa “*Easy Language* va *Plain Language*” o‘rtasidagi munosabat tushunarlilik hamda kommunikativ maqbullik kategoriyalari orqali izohlanadi [5]. Bu qarashlar *Barrierefreiheit*ning mazmuniy chegarasi jismoniy to‘siqning yo‘qligidan ancha keng ekanligini ko‘rsatadi.

Masalan, nemis tilidagi *barrierefreier Zugang* birikmasida to‘siqsizlik makon yoki muayyan obyektga erkin kirish imkoniyati bilan bog‘liq holda konseptuallashsa, *Informationen frei zugänglich bereitstellen* konstruksiyasida mazkur mazmun jismoniy makondan axborot makoniga ko‘chib, ma’lumotdan erkin foydalanish imkoniyatini ifodalaydi. *Barrierefrei* kommunizieren birikmasida esa konseptning kommunikativ komponenti faollashib, muloqot jarayonida lisoniy, perseptiv yoki axborotiy g‘ovlarning mavjud emasligi nazarda tutiladi. *Teilhabe fördern* konstruksiyasi to‘siqsizlikni bevosita nomlamasa-da, shaxsning ijtimoiy jarayonlarda teng va faol ishtirok etish imkoniyatini ta’minlash orqali konseptning ijtimoiy-inklyuziv belgisini aktuallashtiradi. *Informationen verständlich erklären* birikmasida esa to‘siq jismoniy emas, balki kognitiv xarakter kasb etadi: axborotning tushunarli shaklda uzatilishi adresatning uni idrok etishi va mazmunini anglashiga xalaqit beruvchi kommunikativ to‘siqni kamaytiradi. Demak, mazkur konstruksiyalarda *Barrierefreiheit* konsepti yagona semantik belgi orqali emas, balki **kirish imkoniyati → axborotdan foydalanish → kommunikativ ochiqlik → ijtimoiy ishtirok → kognitiv tushunarlilik** kabi o‘zaro bog‘langan konseptual yo‘nalishlar orqali verbalizatsiyalanadi. Bu holat to‘siqsizlik konseptining semantik jihatdan bir markazli, biroq funksional jihatdan ko‘p komponentli lingvokognitiv tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

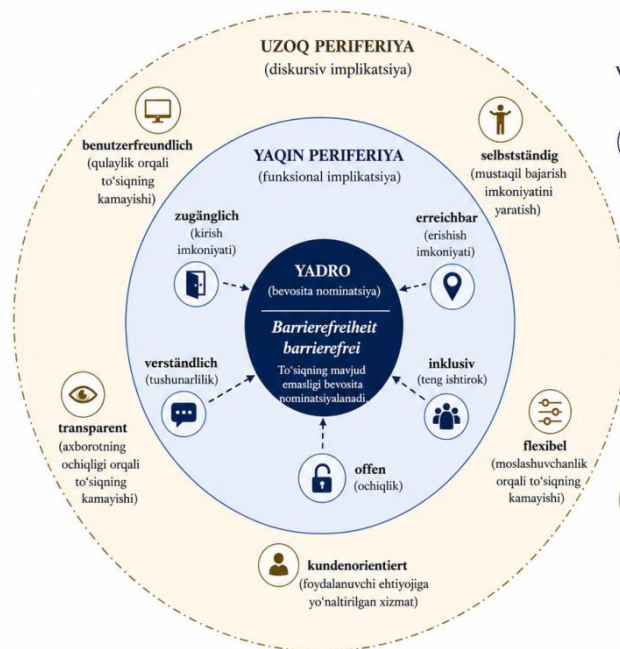
1-rasm. Barrierefreiheit konsepti verbalizatorlarining yadro–periferik strukturasi

imkonini beradi. Nominativ maydon tarkibiga kiruvchi verbalizatorlarning konseptual markaz bilan semantik aloqasi bir xil darajada namoyon bo‘lmaydi. *Barrierefreiheit* hamda *barrierefrei* birliklarida “to‘siqning mavjud emasligi” semasi leksemaning ichki mazmuniy strukturasidayoq bevosita kodlanganligi sababli ular konseptning yadroviy verbalizatorlari sifatida namoyon bo‘ladi. *Zugänglich* va *erreichbar* birliklarida esa ushbu mazmun to‘siqning yo‘qligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomlash orqali emas, balki obyekt, makon, xizmat yoki axborotga kirish va undan foydalanish imkoniyatining mavjudligi orqali yuzaga chiqadi. *Verständlich* leksemasi konseptni kognitiv-kommunikativ yo‘nalishda profillab, adresatning axborotni qabul qilishi va anglashiga xalal beruvchi murakkablikning kamaytirilganligini bildiradi. *Inklusiv* verbalizatori to‘siqsizlikni ijtimoiy ishtirok va teng imkoniyat bilan bog‘lasa, *offen* birligi foydalanishni cheklovchi yopiq holatning mavjud emasligini aktallashtiradi. Shunday qilib, mazkur birliklarning konseptual markazga yaqinligi ularning *Barrierefreiheit* leksemasiga formal o‘xshashligi bilan emas, balki to‘siqni bartaraf etish, foydalanish imkoniyatini yaratish, tushunishni ta‘minlash va teng ishtirokni yuzaga chiqarish semalarini qay darajada faollashtirishi bilan belgilanadi.

Birinci konstruksiyada [makon + kirish, ikkinchisida axborot + foydalanish imkoniyati, uchinchisida kommunikatsiya + to‘siqning yo‘qligi, to‘rtinchisida ijtimoiy ishtirok + imkoniyat, beshinchisida esa axborot + kognitiv tushunarlilik] modeli faollashadi. Shunga qaramay, ularni birlashtiruvchi invariant sema mavjud: subyektning muayyan obyekt, axborot, faoliyat yoki ijtimoiy makondan to‘siqsiz foydalanish imkoniyati.

Aynan shu invariant konseptual belgi *Barrierefreiheit* maydonining markazini belgilash

Benutzerfreundlich, transparent, flexibel, selbstständig, kundenorientiert kabi birliklarda to'siqsizlik mazmuni bevosita nominatsiyalanmaydi, balki muayyan diskurs doirasida shakllanadigan funksional va pragmatik belgilar vositasida aktuallashtadi. Shu sababli, konseptual maydonning ichki strukturasi verbalizatorlarda to'siqsizlik semasining mavjud yoki mavjud emasligi asosidagi binar munosabat bilan emas, balki birlikning konseptual yadrogga semantik yaqinlik darajasi bilan belgilanadi. Mazkur qonuniyat *Das Gebäude ist barrierefrei, Die Informationen sind frei zugänglich* hamda *Die Webseite ist benutzerfreundlich* konstruksiyalarining o'zaro qiyosida yaqqol namoyon bo'ladi. *Das Gebäude ist barrierefrei* konstruksiyasida *barrierefrei* predikativ birligi to'siqsizlik belgisini bevosita verbalizatsiya qilib, konseptning yadroviy mazmunini faollashtiradi. *Die Informationen sind frei zugänglich* konstruksiyasida esa *frei zugänglich* birikmasi to'siqning mavjud emasligini eksplisit tarzda nomlamaydi, balki axborotga erkin kirish va undan foydalanish imkoniyatining mavjudligi orqali mazkur konseptual mazmunni aktuallashtiradi. *Die Webseite ist benutzerfreundlich* konstruksiyasidagi *benutzerfreundlich* leksemasi semantikasida to'siqsizlik belgisi yanada bilvosita ifodalanadi.

2-rasm. *Barrierefreiheit* konsepti verbalizatorlarining bevosita nominatsiya, funksional va diskursiv implikatsiya asosidagi yadro–periferik modeli

Mazkur verbalizatorning *Barrierefreiheit* konseptual maydoniga daxldorligi raqamli kommunikatsiya sharoitida foydalanuvchining axborotni izlash, navigatsiyani amalga oshirish va zarur funksiyalardan foydalanish jarayoniga xalaqit beruvchi operatsion hamda informatsion g'ovlarning minimallashtirilishi orqali yuzaga chiqadi. Shu nuqtayi nazardan, *barrierefrei* → *frei zugänglich* → *benutzerfreundlich* munosabati oddiy leksik-semantik yaqinlikni emas, balki **bevosita nominatsiyadan funksional implikatsiya va undan diskursiv implikatsiyaga tomon kengayib boruvchi konseptual masofani** aks ettiradi. Yadrodan periferiyaga siljigan sari to'siqsizlik semasining eksplisitlik darajasi pasayib, uning interpretatsiyasida kontekstual va pragmatik omillarning roli kuchayadi. Mazkur holat *Barrierefreiheit* konseptining qat'iy chegaralangan leksik birliklar majmui emas, balki semantik yaqinlik, funksional bog'liqlik va diskursiv faollashuv tamoyillari asosida tashkil topuvchi dinamik lingvokognitiv maydon ekanligini asoslaydi.

Birinchi gapda *barrierefrei* konseptni to'g'ridan-to'g'ri faollashtiradi: obyektning foydalanishga xalaqit beruvchi to'siqlardan xoliligi predikativ belgi sifatida berilgan. Ikkinchi gapda *Barrierefreiheit* leksemasi mavjud emas. Shunga qaramay, *frei zugänglich* birikmasi erkinlik + kirish imkoniyati semalarini birlashtirib, konseptning funksional

yadrosiga yaqin mazmun hosil qiladi. Uchinchi gapdagi benutzerfreundlich esa o‘z lug‘aviy strukturasida “to‘siq” semasini bevosita ifodalamaydi.

Shunday qilib, verbalizatorning yadro yoki periferiyaga mansubligini faqat lug‘aviy ma’noga qarab belgilash yetarli emas. Mazkur tadqiqotda buning uchun uchta o‘zaro bog‘liq mezon muhim deb qaraladi: semantik bevositalik, ya’ni birlikning to‘siqsizlik belgisini qay darajada ochiq ifodalashi; konseptual faollik, ya’ni birlikning qo‘shimcha kontekstsiz konseptni faollashtira olish darajasi; diskursiv funksionallik, ya’ni uning turli kommunikativ vaziyatlarda to‘siqsizlik mazmunini muntazam ravishda reprezentatsiya qilishi.

Masalan, *barrierefrei* uch mezon bo‘yicha ham yuqori ko‘rsatkichga ega va shu sababli yadroviy verbalizator sifatida qaraladi. Zugänglich semantik jihatdan kengroq birlik bo‘lsa-da, *barrierefreier Zugang, öffentlich zugänglich, frei zugänglich* singari konstruksiyalarda to‘siqsizlik konseptining foydalanish imkoniyati komponentini muntazam faollashtiradi. Transparent esa kontekstdan tashqarida to‘siqsizlikni anglatmaydi; biroq ma’muriy yoki axborot diskursida axborotning ochiqligi, tushunarli va undan foydalanish imkoniyati bilan bog‘langanda konseptual maydonga kiradi. Bu fakt verbalizatorlarning maydondagi mavqeyi statik emasligini ko‘rsatadi.[6]

Konseptning dinamik xususiyati fe’l verbalizatorlarida yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. *Barrieren abbauen, Hindernisse reduzieren, kommunikative Barrieren beseitigen* konstruksiyalarida konsept tayyor holat sifatida emas, [to‘siq → bartaraf etish → **imkoniyat**] ssenariysi orqali shakllanadi. Aksincha, den *Zugang ermöglichen, Informationen zugänglich machen, die Nutzung erleichtern* konstruksiyalarida e’tibor to‘siqning o‘zidan uning bartaraf etilishi natijasida yuzaga keladigan imkoniyatga ko‘chadi. Shunday qilib: *Barrieren abbauen → Zugang ermöglichen → Teilhabe gewährleisten* ketma-ketligi *Barrierefreiheit* konseptining oddiy sinonimik qatorini emas, balki to‘siqni aniqlash – uni bartaraf etish – imkoniyat yaratish – ishtirokni ta’minlashdan iborat kognitiv-pragmatik ssenariyni namoyon qiladi.

Morfologik sath ham mazkur konseptual invariantning turli tillarda turlicha strukturalashishini ko‘rsatadi. Nemis tilida **-frei, -los** komponentlari hamda **ohne** konstruksiyasi — *barrierefrei, diskriminierungsfrei, problemlos, ohne Barrieren, ohne Hindernisse, ohne Einschränkungen* — to‘siq yoki cheklovning mavjud emasligini ifodalaydi. O‘zbek tilida ushbu konseptual vazifa, avvalo, **-siz** affiksi orqali — to‘siqsiz, cheklovsiz, muammosiz — amalga oshiriladi. Shakliy modellarning farqliligiga qaramay, ikkala til uchun [g‘ov/to‘siq] + [inkor/mavjud emaslik] → [erkin imkoniyat] konseptual sxemasi umumiydir. Masalan: *ohne Einschränkungen zugänglich* va *hech qanday cheklovsiz foydalanish mumkin* konstruksiyalarining formal qurilishi bir xil emas. Nemis tilida [**ohne + Akkusativ**] modeli cheklovning mavjud emasligini nominal-sintaktik vosita bilan beradi, *zugänglich* esa foydalanish imkoniyatini atributiv ravishda profillaydi. O‘zbek tilida esa cheklov-siz derivatsion modeli inkor semasini so‘zning o‘z tarkibida ifodalaydi, foydalanish mumkin analitik-modal konstruksiyasi esa imkoniyatni grammatik jihatdan

aktuallashtiradi. Natijada, turli grammatik mexanizmlar bir konseptual natijaga olib keladi: cheklovning yo‘qligi subyekt uchun imkoniyatning mavjudligini yuzaga chiqaradi.

Bundan ham muhim jihat shundaki, to‘siqsizlik har doim to‘siqning mutlaq mavjud emasligini anglatmaydi. Ayrim sintaktik konstruksiyalarda to‘siq saqlanadi, ammo u harakatning amalga oshishiga xalaqit bera olmaydi. Nemis tilidagi obwohl, trotzdem, dennoch kabi konsessiv vositalar aynan shunday modelni yaratadi. Bunda konseptual munosabat to‘siqning yo‘qligi emas, balki [to‘siq mavjud → kutilgan natija yuz bermaydi → harakat davom etadi] ko‘rinishida shakllanadi. Shu nuqtada *Barrierefreiheit* konseptining semantik chegarasi sezilarli darajada kengayadi: to‘siqsizlik faqat “g‘ov yo‘q” holatini emas, “g‘ov mavjud bo‘lsa ham, natijani bloklay olmaydi” munosabatini ham qamrab oladi. Bu esa konseptni statik nominativ kategoriya sifatida emas, turli lisoniy sathlarda har xil konseptual sxemalar orqali yuzaga chiqadigan dinamik kognitiv tuzilma sifatida baholash uchun asos beradi.

Maqolaning maqsadi shu asosda zamonaviy nemis tilidagi *Barrierefreiheit* konsepti verbalizatorlarining ko‘p sathli tuzilishini aniqlash, ularning yadro, yaqin periferiya va uzoq periferiya zonalarida joylashish mezonlarini asoslash hamda leksik, morfologik va sintaktik vositalarning yagona konseptual maydonni shakllantirish mexanizmini ochib berishdan iborat.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy nemis tilida *Barrierefreiheit* konseptini bevosita va bilvosita verbalizatsiya qiluvchi 600 ta lisoniy birlikdan tashkil topgan empirik baza olindi. Materialning 180 tasi (30,0 %) eksplikator va implikator leksik birliklar, 120 tasi (20,0 %) frazeologik birliklar, 80 tasi (13,3 %) paremiologik birliklar, 75 tasi (12,5 %) morfologik-grammatik reprezentantlar, 95 tasi (15,8 %) sodda va qo‘shma gap shaklidagi sintaktik konstruksiyalar hamda 50 tasi (8,4 %) intralingvistik transformatsiyaga uchragan birliklardan iborat.

Mazkur raqamlar faqat material hajmini ko‘rsatish uchun emas, konsept verbalizatsiyasining sathlararo taqsimotini aniqlash uchun ham muhimdir.

Leksik birliklarning 30,0 foizlik ulushi konseptning nominativ markazi leksik-semantik sathda shakllanishini ko‘rsatsa, frazeologik va paremiologik materialning jami 33,3 % ni tashkil qilishi to‘siqsizlikning obrazli, aksiologik va lingvomadaniy interpretatsiyasi ham salmoqli ekanligini ko‘rsatadi. Sintaktik konstruksiyalarning 15,8 foizlik ulushi esa konseptning faqat nomlanmasdan, propozitsiyalar o‘rtasidagi qarshilik, imkoniyat, maqsad, sabab va natija munosabatlari orqali ham yuzaga chiqishini ko‘rsatadi.

Tahlilda komponent tahlil, maydoniy tahlil, kontekstual-semantik tahlil, lingvokognitiv modellashtirish, funksional-pragmatik tahlil hamda qiyosiy-tipologik metodlar integrativ ravishda qo‘llanadi. Verbalizatorlarni yadro–periferiya tizimiga joylashtirishda uch asosiy mezon — semantik bevositalik, konseptual faollik va diskursiv funksionallik tayanch parametr sifatida olinadi.

Shu metodologik asosda *Barrierefreiheit* konsepti alohida til birliklarining mexanik yig'indisi emas, balki turli sath verbalizatorlari bir konseptual invariant atrofida birlashadigan ko'p sathli lingvokognitiv maydon sifatida tekshiriladi.

NATIJALAR

Tadqiqot doirasida tahlil qilingan 600 ta lisoniy birlikning sathlararo taqsimoti *Barrierefreiheit* konseptining verbalizatsiyasi alohida nominativ birlik bilan chegaralanmasligini ko'rsatdi. Empirik materialning 180 tasi, ya'ni 30,0 foizi leksik verbalizatorlar, 120 tasi yoki 20,0 foizi frazeologik birliklar, 80 tasi yoki 13,3 foizi paremiologik birliklar, 75 tasi yoki 12,5 foizi morfologik-grammatik reprezentantlar, 95 tasi yoki 15,8 foizi sintaktik konstruksiyalar hamda 50 tasi yoki 8,4 foizi intralingvistik transformatsiyaga uchragan birliklardan tashkil topdi. Miqdoriy nisbat konsept verbalizatsiyasining asosiy salmog'i leksik sathga to'g'ri kelishini, ayni paytda konseptual mazmun boshqa lisoniy sathlarda ham turli struktur-semantik mexanizmlar vositasida voqelanishini ko'rsatdi. Bunday sathlararo munosabat konseptni alohida leksemalar majmui sifatida emas, o'zaro bog'langan maydon doirasida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi [1; 2].

Leksik materialning semantik differensiatsiyasi *Barrierefreiheit* konsepti nominativ maydonining bir markazli, ayni paytda ko'p yo'nalishli strukturaga ega ekanligini ko'rsatdi. *Barrierefreiheit* va *barrierefrei* birliklarida to'siqning mavjud emasligi semasi bevosita kodlanganligi sababli ular konseptual maydonning yadroviy qatlamini shakllantiradi. *Zugang*, *Zugänglichkeit*, *Erreichbarkeit*, *Mobilität*, *Orientierung*, *Navigation* birliklarida esa to'siqsizlik fazoviy va funksional imkoniyat ko'rinishida profillanadi. Mazkur verbalizatorlarni birlashtiruvchi belgi subyektning muayyan makon, obyekt yoki xizmatga yetib borishi, unga kirishi va undan foydalanishi uchun zarur imkoniyatning mavjudligidir. Bunday semantik munosabat leksik maydon a'zolarining ma'nosi faqat individual mazmun orqali emas, maydon ichidagi boshqa birliklarga nisbatan egallagan pozitsiyasi orqali ham shakllanishi haqidagi nazariy qarashlarga mos keladi [3].

Konseptning kommunikativ-kognitiv qatlami *Kommunikation*, *Information*, *Informationszugang*, *Informationsfreiheit*, *Verständlichkeit*, *Lesbarkeit* verbalizatorlari orqali shakllanadi. Mazkur birliklarda konseptual markaz jismoniy g'ovning mavjud emasligidan axborotni topish, qabul qilish, undan foydalanish va uni anglash imkoniyatiga ko'chadi. Masalan, *Informationen frei zugänglich bereitstellen* konstruksiyasida to'siqsizlik axborotning mavjudligi bilangina emas, undan erkin foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi. *Informationen verständlich erklären* birikmasida esa konseptning kognitiv komponenti faollashib, adresatning mazmunni anglashiga xalaqit beruvchi murakkablik kommunikativ g'ov sifatida namoyon bo'ladi. Shu tariqa mazkur mikromaydonda [to'siqsizlik → kirish → qabul qilish → tushunish ketma-ketligi] yuzaga keladi. To'siqsiz kommunikatsiyani faqat texnik kirish bilan cheklamasdan, axborotning perseptiv va kognitiv jihatdan tushunarililigi bilan bog'lash zamonaviy *barrierefreie Kommunikation* tadqiqotlarida ham muhim mezon sifatida qaraladi [4; 5].

Inklusion, Teilhabe, Partizipation, Integration, Chancengleichheit, Gleichberechtigung, Selbstbestimmung birliklarining semantik tahlili konseptning ijtimoiy-huquqiy profilini ajratish imkonini berdi. Ushbu qatlamda to'siqsizlik subyektning faqat makon yoki axborotdan foydalanishi emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarda teng huquqli ishtirok etish imkoniyati bilan konseptuallashtiriladi. *Teilhabe fördern* konstruksiyasida *Barrierefreiheit* komponentining formal jihatdan mavjud emasligiga qaramay, ishtirokni cheklovchi omillarni kamaytirish va shaxsning ijtimoiy faoliyatga qo'shilish imkoniyatini kengaytirish semalari konseptual mazmunni faollashtiradi. Natijada nominativ maydon doirasida [jismoniy kirish → axborotga kirish → kommunikativ tushunish → ijtimoiy ishtirok] yo'nalishidagi semantik kengayish kuzatiladi. Bunday kengayish *Barrierefreiheit*ni jismoniy muhit xususiyatidan inklyuziv kommunikatsiya va ijtimoiy ishtirok kategoriyasiga olib chiqadi [4].

Verbalizatorlarning konseptual markaz bilan munosabati ularni uch darajali yadro-periferiya modeli asosida differentsiatsiyalash imkonini berdi. Birinchi darajada *Barrierefreiheit* va *barrierefrei* joylashib, ularda konsept bevosita nominatsiyalanadi. Ikkinchi darajadagi *zugänglich, erreichbar, verständlich, inklusiv, offen* verbalizatorlari to'siqsizlikni kirish, erishish, tushunish, ochiqlik va teng ishtirok kabi funksional belgilar orqali faollashtiradi. *Benutzerfreundlich, transparent, flexibel, selbstständig, kundenorientiert* birliklarida esa konseptual bog'lanishning yuzaga chiqishi muayyan diskursiv kontekstni talab qiladi. Shunga ko'ra, verbalizatorlarning maydon ichidagi pozitsiyasini bevosita nominatsiya → funksional implikasiya → diskursiv implikasiya gradatsiyasi orqali tavsiflash mumkin. Mazkur gradatsiya prototipik kategoriya a'zolarining markazga turli darajada yaqinlashishi haqidagi kognitiv-semantik tamoyil bilan mushtaraklik kasb etadi [6].

Ushbu qonuniyat *Das Gebäude ist barrierefrei, Die Informationen sind frei zugänglich* hamda *Die Webseite ist benutzerfreundlich* konstruksiyalarining qiyosiy tahlilida yanada aniq namoyon bo'ladi. Birinchi konstruksiyada *barrierefrei* to'siqsizlikni bevosita predikativ belgi sifatida verbalizatsiya qiladi. Ikkinchi konstruksiyada *frei zugänglich* to'siqning yo'qligini eksplisit nomlamaydi, balki axborotga erkin kirish va undan foydalanish imkoniyatining mavjudligi orqali konseptual mazmunni yuzaga chiqaradi. Uchinchi konstruksiyadagi *benutzerfreundlich* leksemasining semantik strukturasida to'siqsizlik belgisi bevosita kodlanmagan. Raqamli kommunikatsiya sharoitida mazkur birlikning konseptual relevantligi foydalanuvchining axborotni topishi, navigatsiyani amalga oshirishi va zarur funksiyalardan foydalanishiga xalal beruvchi operatsion hamda informatsion g'ovlarning kamaytirilishi orqali belgilanadi. Demak, yadrodan periferiyaga tomon siljish jarayonida konseptual aloqa uzilmaydi, balki to'siqsizlik semasining eksplisitlik darajasi pasayib, kontekstual interpretatsiyaning salmog'i ortadi [5; 6].

Morfologik tahlil *Barrierefreiheit* konseptining "mavjud emaslik" semasi bir necha struktur model orqali shakllanishini ko'rsatdi. Nemis tilidagi -frei va -los derivatsion komponentlari hamda ohne ishtirokidagi *barrierefrei, diskriminierungsfrei, problemlos, ohne*

Barrieren, ohne Hindernisse, ohne Einschränkungen kabi birliklar formal jihatdan turlicha bo‘lsa-da, ularni umumlashtiruvchi konseptual invariant to‘siq, g‘ov yoki cheklovning mavjud emasligidir. Mazkur struktur-semantik munosabatni [to‘siq + mavjud emaslik → erkin imkoniyat] modeli orqali ifodalash mumkin. [7]. Nemis tilida so‘z yasash vositalarining semantik kategoriyalash jarayonidagi ishtiroki derivatsion modelning faqat formal emas, konseptual funksiyaga ham ega ekanligini ko‘rsatadi

Fe‘l verbalizatorlari konseptning dinamik tabiatini yuzaga chiqaradi. Barrieren abbauen, kommunikative Barrieren beseitigen, Hindernisse reduzieren konstruksiyalarida mavjud g‘ovning kamaytirilishi yoki bartaraf etilishi konseptual markazga chiqadi. Den Zugang ermöglichen, barrierefreie Kommunikation gewährleisten, Informationen zugänglich machen, die Nutzung erleichtern birliklarida esa harakatning o‘zidan ko‘ra uning natijasida hosil qilinadigan foydalanish imkoniyati muhimlashadi. Menschen einbeziehen, Teilhabe fördern, barrierefreie Teilhabe unterstützen konstruksiyalarida mazkur imkoniyat ijtimoiy ishtirok bilan bog‘lanadi. Natijada fe‘l verbalizatorlari [to‘siq → bartaraf etish → imkoniyat yaratish → ishtirokni ta‘minlash] ssenariysi asosida o‘zaro konseptual bog‘lanadi. Kognitiv semantikada harakatning bunday bosqichma-bosqich konseptuallashuvi hodisaning statik belgisidan ko‘ra uning protsessual tuzilishini ochishga imkon beradi [8].

Sintaktik konstruksiyalar tahlili to‘siqsizlik semantikasining yana bir modelini aniqlash imkonini berdi. Obwohl, obgleich, wenngleich, trotzdem, dennoch kabi konsessiv vositalar ishtirok etgan konstruksiyalarda to‘siq butunlay yo‘qolmaydi; aksincha, u mavjud bo‘lishiga qaramay, harakat yoki holatning amalga oshishiga to‘sqinlik qila olmaydi. Abdulla Qodiriyning O‘tgan kunlar romanining nemischa tarjimasidagi Trotzdem blieb er noch eine Weile an der Tür konstruksiyasida trotzdem oldingi kontekst bilan anaforik aloqa o‘rnatib, kutilgan natijaga zid ravishda harakatning davom etishini aktualizatsiya qiladi [9]. Mazkur gapda to‘siqsizlik “g‘ov yo‘q” modeli asosida emas, [to‘siq mavjud → kutilgan natija amalga oshmaydi → harakat davom etadi] sxemasi asosida konseptuallashadi. Trotzdemning konsessiv-adverbial funksiyasi ham qarshi asosning natijani bloklay olmaganligini grammatik jihatdan shakllantirishga xizmat qiladi [10].

Olingan natijalarni umumlashtirish Barrierefreiheit konseptining verbalizatsiyasida to‘rtta asosiy konseptual mexanizmni ajratish imkonini berdi. Birinchi modelda to‘siqning mavjud emasligi erkin foydalanish imkoniyatini yuzaga keltiradi; ikkinchi modelda mavjud to‘siqning bartaraf etilishi imkoniyat hosil qiladi; uchinchi modelda yaratilgan imkoniyat foydalanish, tushunish yoki ijtimoiy ishtirok bilan yakunlanadi; to‘rtinchi modelda esa to‘siq saqlanib qolgan holda ham uning harakat natijasiga ta‘siri neytrallashadi. Shu asosda Barrierefreiheit konseptining lingvokognitiv strukturasi mavjud emaslik, bartaraf etish, imkoniyat yaratish va qarshilikni yengib o‘tish kabi o‘zaro bog‘langan konseptual mexanizmlar integratsiyasidan tashkil topishi belgilandi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Barrierefreiheit konseptini alohida nominatsiya yoki muayyan semantik guruh doirasida chegaralash uning lisoniy tabiatini to‘liq tavsiflash uchun yetarli

emasligini ko‘rsatadi. Mazkur konseptning ichki tuzilishida bevosita nominatsiya, funksional implikatsiya va diskursiv faollashuvning birgalikda amal qilishi uning ko‘p sathli lingvokognitiv maydon sifatida shakllanishiga asos bo‘ladi. Ushbu xususiyat J. Trierning leksik maydon haqidagi qarashlari bilan muayyan nazariy mushtaraklikka ega. Trier leksik birlik ma’nosini alohida holda emas, balki muayyan semantik maydondagi boshqa birliklar bilan munosabatda shakllanuvchi hodisa sifatida izohlaydi [3]. *Barrierefreiheit* materialida esa mazkur tamoyil leksik sath chegarasidan tashqariga chiqadi: konseptning mazmuni nafaqat *Zugang*, *Zugänglichkeit*, *Erreichbarkeit*, *Inklusion*, *Teilhabe* singari nominativ birliklarning o‘zaro aloqasi, balki morfologik modellar, frazeologik vositalar va sintaktik konstruksiyalarning integratsiyasi orqali ham shakllanadi. Shu jihatdan tadqiqotda aniqlangan maydon klassik leksik maydondan ko‘ra kengroq funksional chegaraga ega bo‘lib, konseptning turli lisoniy sathlarda tarqalgan verbalizatorlarini yagona kognitiv markaz atrofida birlashtiradi.

L. Weisgerberning til orqali olamni konseptual tashkil etish haqidagi qarashlari ham olingan natijalarni izohlash uchun muhim nazariy asos yaratadi [1]. *Barrierefreiheit* maydonida “to‘siq” va “to‘siqsizlik” obyektiv voqelikdagi fizik holatni qayd etish bilangina cheklanmaydi. *Informationsfreiheit*, *Verständlichkeit*, *Selbstbestimmung*, *Teilhabe*, *Chancengleichheit* singari birliklarning konseptual maydonga jalb qilinishi to‘siqsizlikning fazoviy kategoriyadan kommunikativ, kognitiv va ijtimoiy kategoriyaga ko‘chishini ko‘rsatadi. Bunda til mavjud holatni shunchaki nomlamaydi, balki qaysi vaziyat “to‘siq”, qaysi holat “imkoniyat”, qanday sharoit “erkin foydalanish” sifatida talqin qilinishini konseptual jihatdan strukturalashtiradi. Natijada, *Barrierefreiheit*ning lisoniy mazmunida jismoniy makon, axborot makoni va ijtimoiy makon o‘zaro bog‘langan konseptual zonalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Yadro va periferiya munosabatlari D. Geeraertsning kognitiv leksik semantika doirasidagi prototipik kategoriyalash haqidagi qarashlari bilan qiyoslanganda, tadqiqot natijalarining yana bir jihati aniqlashadi [6]. *Barrierefreiheit* maydoniga mansublik barcha verbalizatorlarda bir xil semantik intensivlikka ega emas. *Barrierefreiheit* va *barrierefrei* birliklarida konsept identifikatsiyasi kontekstdan nisbatan mustaqil amalga oshsa, *zugänglich*, *erreichbar*, *verständlich* birliklarida konseptual bog‘lanish funksional sema vositasida yuzaga keladi. *Benutzerfreundlich*, *transparent*, *flexibel*, *selbstständig* kabi birliklarda esa mazkur bog‘lanish diskursiv sharoitga sezilarli darajada qaram bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, konseptual maydon a’zolidigini qat’iy chegaralangan kategoriya sifatida emas, balki semantik bevositalik darajasi o‘zgarib boruvchi gradatsion munosabat sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Mazkur gradatsiyada muhim nazariy jihat shundaki, periferiyaga siljish verbalizatorning konsept bilan aloqasi zaiflashib, oxir-oqibat yo‘qolishini anglatmaydi. Aksincha, semantik aloqa shakli o‘zgaradi. Yadroviy zonada konsept leksik birlikning o‘zida kodlansa, yaqin periferiyada u funksional belgi orqali, uzoq periferiyada esa kontekstual va pragmatik inferensiya orqali tiklanadi. Masalan, *Die Webseite ist benutzerfreundlich*

konstruksiyasida *benutzerfreundlich*ning lug‘aviy mazmunidan bevosita “to‘siq mavjud emas” degan hukm kelib chiqmaydi. Raqamli kommunikatsiya diskursida esa foydalanuvchining navigatsiya, axborotni topish va funksiyalardan foydalanish imkoniyatining yengillashtirilishi mazkur birlikni *Barrierefreiheit* maydoniga yaqinlashtiradi. Shunday qilib, konseptual masofa verbalizatorning formal tuzilishi bilan emas, uning invariant konseptual belgini qay darajada mustaqil faollashtira olishi bilan belgilanadi.

R. Langackerning kognitiv grammatika konsepsiyasi mazkur natijalarni grammatik sathda izohlash imkonini beradi. Uning yondashuvida grammatik struktura tayyor mazmunni shaklan ifodalovchi neytral vosita emas, balki voqelikni muayyan nuqtayi nazardan konseptuallashtirish mexanizmi sifatida qaraladi [2]. *Barrierefreiheit* materialida ham bir xil konseptual soha turli grammatik konfiguratsiyalar orqali turlicha profillanadi. *Ohne Barrieren, ohne Hindernisse, ohne Einschränkungen* modellarida e’tibor g‘ovning mavjud emasligiga qaratilsa, *den Zugang ermöglichen* konstruksiyasida foydalanish imkoniyatining yaratilishi, *Barrieren abbauen* modelida esa to‘siqni bartaraf etishga yo‘naltirilgan jarayon konseptual markazga chiqadi. Demak, grammatik va leksik tanlov bir xil obyektiv vaziyatning aynan bir xil tasvirini bermaydi; ular konseptning turli komponentlarini profillaydi.

Derivatsion vositalar tahlili ham ushbu fikrni mustahkamlaydi. Nemis tilidagi *-frei* komponenti *barrierefrei, diskriminierungsfrei* singari birliklarda muayyan g‘ovning mavjud emasligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri belgilaydi. *-los* komponenti ishtirokidagi *problemlos* esa g‘ovning o‘zini emas, faoliyatning qiyinchiliksiz amalga oshishini profillaydi. *Ohne Einschränkungen* konstruksiyasida xuddi shu konseptual natija sintaktik vosita orqali yuzaga chiqariladi. Fleischer va Barzning nemis so‘z yasaliş tizimi haqidagi qarashlari derivatsion komponentlarning yangi nominativ mazmun yaratishdagi imkoniyatlarini asoslashga xizmat qiladi [7]. Tadqiqot materialida esa ushbu derivatsion hodisa konseptual maydon nuqtayi nazaridan talqin qilinib, struktur jihatdan farqli modellar umumiy [*to‘siqning mavjud emasligi* → *erkin imkoniyat*] invariantiga birlashishi kuzatiladi.

Fe’l verbalizatorlari natijalarining L. Talmy tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv-semantik yondashuv bilan qiyoslanishi *Barrierefreiheit* konseptining dinamik tabiatini ochishga imkon beradi [8]. *Barrieren abbauen* bilan *den Zugang ermöglichen* o‘rtasidagi farq faqat fe’llarning lug‘aviy semantikasida emas. Birinchi modelda konseptual diqqat mavjud g‘ov va uning bartaraf etilishiga, ikkinchisida esa mazkur jarayon natijasida yuzaga kelgan imkoniyatga qaratiladi. *Teilhabe fördern* konstruksiyasi ushbu zanjirni keyingi bosqichga olib chiqib, yaratilgan imkoniyatning ijtimoiy natijasini profillaydi. Shu asosda [*to‘siq* → *bartaraf etish* → *imkoniyat* → *ishtirok*] modeli *Barrierefreiheit*ning protsessual tashkil topishini ifodalovchi kognitiv ssenariy sifatida baholanishi mumkin.

Ch. Maaß, I. Rink hamda A. Hansen-Schirra tomonidan rivojlantirilgan to‘siqsiz kommunikatsiya tadqiqotlari bilan qiyoslash *Barrierefreiheit* konseptining kommunikativ-kognitiv komponentini yanada aniqlashtiradi [4; 5]. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarda

axborotning adresat uchun tushunarli va foydalanishga yaroqli bo‘lishi kommunikativ accessibilityning muhim shartlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotimizda *verständlich, lesbar, frei zugänglich* verbalizatorlarining konseptual maydonga kiritilishi ushbu qarash bilan uyg‘unlashadi. Shu bilan birga, olingan natijalar tushunarlikni *Barrierefreiheit*ning alohida kommunikativ xususiyati sifatida emas, uning umumiy yadro–periferik arxitektonikasiga kiruvchi kognitiv komponent sifatida talqin qilish imkonini beradi. Ya’ni tushunarlik konseptning o‘zi emas, balki axborotni idrok etishga xalaqit beruvchi g‘ovning kamaytirilishi orqali to‘siqsizlik mazmunini faollashtiruvchi verbal belgidir.

Sintaktik tahlilda aniqlangan konsessiv model esa *Barrierefreiheit*ning semantik chegarasiga qo‘shimcha aniqlik kiritadi. *Trotzdem blieb er noch eine Weile an der Tür* misolida [9] to‘siqsizlik to‘siqning yo‘qligi yoki oldindan bartaraf etilishi bilan yuzaga kelmaydi. *Trotzdem* oldingi kontekstda shakllangan qarshi asos bilan joriy harakat o‘rtasida konsessiv munosabat o‘rnatadi [10]. Natijada g‘ov mavjud bo‘lishiga qaramay, u harakatning davom etishini bloklay olmaydi. Mazkur holat konseptning statik **to‘siq yo‘q** modelidan dinamik *to‘siq bor, ammo natijani to‘xtata olmaydi* modeliga o‘tishini ko‘rsatadi.

Aynan shu nuqtada tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati yaqqolroq namoyon bo‘ladi. *Barrierefreiheit*ning konseptual yadrosini faqat “to‘siqning mavjud emasligi” bilan chegaralash uning barcha verbal ko‘rinishlarini qamrab olmaydi. Tahlil materialida to‘siqsizlik kamida to‘rtta o‘zaro bog‘langan konseptual holatda yuzaga chiqadi: g‘ovning mavjud emasligi, mavjud g‘ovning bartaraf etilishi, subyekt uchun yangi imkoniyatning yaratilishi hamda mavjud qarshilikning harakat natijasiga ta’sir ko‘rsata olmasligi. Demak, konseptning invariant mazmunini faqat to‘siqsizlik belgisi bilan emas, kengroq to‘siq va imkoniyat o‘rtasidagi funksional munosabat orqali tavsiflash ilmiy jihatdan aniqroqdir.

Shu asosda, *Barrierefreiheit* konseptining yadro–periferik modeli statik leksik tasnifdan dinamik lingvokognitiv modelga aylantiriladi. Uning yadrosi konseptni bevosita identifikatsiyalovchi verbalizatorlardan, yaqin periferiyasi foydalanish, tushunish, erishish va ishtirok imkoniyatlarini profillovchi birliklardan, uzoq periferiyasi esa faqat muayyan diskursda to‘siqni kamaytirish yoki imkoniyatni kengaytirish semasini faollashtiruvchi birliklardan tashkil topadi. Leksik, derivatsion, grammatik va sintaktik vositalar o‘rtasidagi munosabat esa ushbu zonalarini bir-biridan ajratib qo‘ymaydi, aksincha, ularni yagona konseptual mexanizm doirasida bog‘laydi. Natijada *Barrierefreiheit* zamonaviy nemis tilida to‘siqning yo‘qligi → to‘siqni bartaraf etish → foydalanish imkoniyati → kommunikativ tushunish → teng ishtirok → qarshilikka qaramay faoliyatni davom ettirish yo‘nalishida kengayuvchi ko‘p sathli va dinamik konseptual maydon sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Zamonaviy nemis tilidagi *Barrierefreiheit* konsepti verbalizatorlarining ko‘p sathli tahlili mazkur konseptni faqat “to‘siqning mavjud emasligi” semasi bilan chegaralash uning lisoniy-kognitiv tabiatini to‘liq ochib bermasligini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijasida *Barrierefreiheit* leksik nominatsiya, morfologik derivatsiya, frazeologik va paremiologik

ifoda hamda sintaktik reprezentatsiyani birlashtiruvchi dinamik konseptual maydon sifatida tavsiflandi. Uning ichki arxitektonikasida yadro, yaqin periferiya va uzoq periferiya zonalarining farqlanishi verbalizatorlarning konseptual markazga semantik yaqinlik darajasi bilan belgilanadi.

Barrierefreiheit va barrierefrei konseptning yadroviy mazmunini bevosita verbalizatsiya qilsa, zugänglich, erreichbar, verständlich, inklusiv, offen birliklari to‘siqsizlikni kirish, foydalanish, tushunish va teng ishtirok imkoniyatlari orqali aktuallashtiradi. Benutzerfreundlich, transparent, flexibel, selbstständig, kundenorientiert kabi birliklarda esa mazkur semantika diskursiv sharoitda yuzaga chiqadi. Shu asosda verbalizatorlarning konseptual maydondagi harakati bevosita nominatsiya → funksional implikatsiya → diskursiv implikatsiya gradatsiyasi orqali tavsiflandi.

Tahlil to‘siqsizlikning statik holat emas, protsessual mazmunga ham ega ekanligini aniqlash imkonini berdi. Barrieren abbauen, Hindernisse beseitigen, den Zugang ermöglichen, Teilhabe fördern singari konstruksiyalar [to‘siq → bartaraf etish → imkoniyat → ishtirok] kognitiv ssenariysini shakllantiradi. Konsessiv sintaktik modellar esa mazkur ssenariyning yana bir ko‘rinishini yuzaga chiqarib, to‘siqsizlik ayrim kommunikativ vaziyatlarda g‘ovning yo‘qligi bilan emas, mavjud qarshilikning harakat natijasini bloklay olmasligi bilan ham konseptuallashtirishini ko‘rsatdi.

Shu tariqa Barrierefreiheit konseptining invariant mazmunini to‘siq va imkoniyat o‘rtasidagi funksional munosabat sifatida belgilash mumkin. Mazkur munosabat jismoniy makonda kirish va harakatlanish, axborot makonida foydalanish va tushunish, ijtimoiy makonda esa teng ishtirok va mustaqil faoliyat imkoniyatlari orqali konkretlashadi. Taklif etilgan yadro–periferik model Barrierefreiheit verbalizatorlarini alohida til birliklari majmui sifatida emas, semantik bevositalik, funksional bog‘liqlik va diskursiv faollashuv darajalari o‘zaro tutashgan yaxlit lingvokognitiv tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi. Bu esa to‘siqsizlik konseptining olam lisoniy tasviridagi o‘rnini uning nominativ ifodasidangina emas, balki insonning to‘siq – imkoniyat – erkin foydalanish – tushunish – ishtirok munosabatlarini til vositasida konseptuallashtirish mexanizmi orqali belgilashga asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Weisgerber L. Die sprachliche Gestaltung der Welt. – Düsseldorf: Schwann, 1962. – S. 96–124.
2. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
3. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. – Heidelberg: Carl Winter, 1931. – S. 1–48.
4. Maaß Ch., Rink I. Hrsg. Handbuch Barrierefreie Kommunikation. – Berlin: Frank & Timme, 2018. – S. 112–156.

5. Maaß Ch., Hansen-Schirra S. Eds. Easy Language Research: Text and User Perspectives. – Berlin: Frank & Timme, 2020. – P. 85–103.
6. Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
7. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – 4., völlig neu bearbeitete Auflage. – Berlin/Boston: De Gruyter, 2012.
8. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1: Concept Structuring Systems. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – P. 21–58.
9. Kodiri A. Die Liebenden von Taschkent: Historischer Roman. – Berlin: Verlag Kultur und Fortschritt, 1968. – S. 19.
10. Dudenredaktion. Duden. Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch. Bd. 4. – Mannheim: Dudenverlag, 2016. – S. 1082–1085.